

Ірина ДМИТРІВ,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури та теорії літератури Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна, Дрогобич) ira.myrna@gmail.com

ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ СИМВОЛІВ У ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЯК ВИЯВ МІСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

У статті розглядається релігійний символ як один з виявів *sacrum*-у в художньому творі. Наголошується на багатозначності релігійного символу, а також на його таємничості у позначенні надприродного. У цьому контексті з'ясовується співвідношення містики і символу, містики і літератури. Окреслюються жанри містичної літератури, зокрема гімн, молитва, псалом тощо, проте особливу увагу зацентовано на притчі, легенді, філософській поемі та медитативній ліриці, позаяк саме до них найчастіше вдавалися українські поети в художньому опрацюванні біблійних сюжетів.

Ключові слова: Біблія, символ, містика, притча, легенда, філософська поема, медитативна лірика.

Літ. 12.

Iryna DMYTRIV,

PhD (Philology), Associate Professor of Ukrainian Literature and Literary Theory Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Ukraine, Drohobych) ira.myrna@gmail.com

FUNCTIONING OF RELIGIOUS SYMBOLS IN FICTION AS THE DEMONSTRATION OF MYSTICAL TRADITION

In the article the religious symbol is examined as one of the expressions of the sacred in fiction. Polysemy of the religious symbol is emphasized and its mystery in marking supernatural as well. In this context correlation of mysticism and symbol, mysticism and literature is being revealed. Genres of mystical literature are being described, in particular hymn, prayer, psalm etc, however, a special attention is called on parable, legend, philosophical poem and meditative lyrics, as frequently referred in the artistic study of biblical plots by Ukrainian poets.

Key words: Bible, symbol, mysticism, parable, legend, philosophical poem, meditative lyrics.

Ref. 12.

Ірина ДМЫТРИВ,

кандидат филологических наук, доцент кафедры украинской литературы и теории литературы Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (Украина, Дрогобыч) ira.myrna@gmail.com

ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ СИМВОЛІВ В ХУДОЖЕСТВЕННОЇ ЛІТЕРАТУРІ ЯК ПРОЯВЛЕННЯ МІСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

В статье рассматривается религиозный символ как одно из проявлений *sacrum* в художественном произведении. Отмечается многозначность религиозного символа, а также его таинственность в обозначении сверхъестественного. В этом контексте выясняется соотношение мистики и символа, мистики и литературы. Определяются жанры мистической литературы, в частности гимн, молитва, псалом и т.д., однако особое внимание акцентировано на притчи,

легенде, философской поэме и медитативной лирике, поскольку именно к ним чаще всего прибегали украинские поэты в художественной обработке библейских сюжетов.

Ключевые слова: Библия, символ, мистика, притча, легенда, философская поэма, медитативная лирика.

Лит. 12.

Постановка проблеми. Релігійна, насамперед біблійно-християнська символіка була активно осмислювана в українській літературі на різних етапах її розвитку. «Заглиблення у товщу християнської символіки, а власне – філософування у ній виникає як ознака інтелектуальної зрілості української поезії, її спроможності задовольнити запити віри, Бога, самоствердження тогочасної людини» [10, 2]. Оскільки символізація – це важливий засіб художнього осягнення дійсності, а символ має здатність вводити реципієнта у світ надприродний, таємничий, то варто говорити про нього як один з виявів містичної традиції в літературі.

Аналіз досліджень. До проблем релігійного символу зверталися представники як східного, так і західного богослов'я. Серед них Григорій Палама, Максим Ісповідник, Павло Флоренський, Олександр Мень, Сергій Аверінцев, Мартін Бубер та інші. Одним з найбільш послідовних і системних досліджень про символізм можна вважати символологію О. Лосева. Із сучасних досліджень особливого значення набувають концепції таких дослідників, як І. Бетко, Т. Біленко, К. Голобородько, І. Качуровський, Р. Мних, В. Мовчан, І. Набитович, Я. Поліщук та інші. Саме їхні напрацювання складають теоретичне підґрунтя нашого дослідження.

Мета статті – розглянути релігійний символ як один з виявів *sacrum*-у в художньому творі, наголошуючи на багатозначності релігійного символу, а також на його таємничості у позначенні надприродного; з'ясувати співвідношення містики і символу, містики і літератури; окреслити жанри містичної літератури, зокрема гімн, молитва, псалом тощо, особливу увагу зосередити на притчі, легенді, філософській поемі та медитативній ліриці.

Виклад основного матеріалу. Роман Мних наголошує, що в історії європейської культури *sacrum* як категорія сформувалася і функціонує у трьох ідейно-естетичних парадигмах:

1) парадигма міфологічна, яка відображає рівні класичної опозиції М. Еліаде *sacrum* – *profanum*; як правило, у художньому творі *sacrum* представлений міфологічними структурами і архетипами (сакральний простір, час, числа);

2) парадигма релігійно-християнська, яка відображає проблеми власне християнської культури; тоді *sacrum* у літературі представлений насамперед християнською символікою і християнськими мотивами, говорити про міфологізм яких некоректно, оскільки для християнина (автора чи реципієнта) біблійні події не є міфом, а реальністю;

3) парадигма соціально-політична, яка представляє особливі випадки, коли сакральними стають такі поняття, як свобода держави, особиста свобода, родинні зв'язки і т. д.; у таких випадках сакральне дуже часто виражається біблійною символікою (образ Каїна чи Мойсея) [7, 33].

Релігійний символ дуже розлогий за своєю природою, тому не можна говорити про вичерпність смислу, який закладений у мові Божества. Кожен символ містить значну кількість смислів, які можливо виявити лише частково. К.-Г. Юнг недвозначно стверджував, що символом ми вважаємо «термін, назву чи навіть образ, котрий має, окрім свого загальноновживаного, ще й особливе додаткове значення, яке несе щось невизначене, невідоме. Таким чином, символічним є таке слово чи образ, значення якого вихо-

дить за межі прямого і не піддається точному визначенню чи поясненню. Коли розум намагається обійняти якийсь символ, то неминуче приходиться до ідей, котрі лежать за межами логіки» [2, 81]. Філософський енциклопедичний словник дає таку дефініцію релігійного символізму: «Символізм релігійний є таємничим і міфологізованим позначенням надприродного» [12, 580].

Отже, поділ на такі ідейно-естетичні парадигми дає змогу використовувати їх як своєрідну методологічну систему координат у пошуку сакральних елементів в українській літературі.

У цьому ж контексті необхідно з'ясувати співвідношення містики і символу, містики і літератури, поезії зокрема.

Ігор Качуровський визначає містичне почуття як «почуття єдності індивіда з Абсолютом; воно, як і всі явища в житті людства, підвладне законам хвиль і коливань: у добу спокою й добробуту занепадає, маліє і маліє, у часи катастроф – поширюється й поглиблюється. Слово як таке, а мистецьке, естетично оформлене й організоване зокрема, завжди було для людини засобом звернення до Божественного Начала (байдуже, чи плюралістично роздібленого на масу богів і божеств, а чи сконденсованого в постаті Єдиного Бога, Творця і Вседержителя)» [5, 9].

Вірі Мовчан підкреслює, що містична сила творчої напруги знаходить можливість подолання матеріальної шкарлупи життя і «надає світові нового – довшеного буття в шатах прекрасних поетичних слів-образів. Життя, укладене в поезію, – це якісно інший стан його. В ідеальному стані буття дійсність вводиться в реальний світ як своя можливість, як образ-мрія, образ-надія, як гранично вища мета. Процес творення паралельного реальному (прозовому) поетичного життя за своїм характером є дійством містичним. Це дія «збирання» життя навколо духу-сенсу, щоб не дати йому розчинитися в хаос плинності» [8, 173]. Поезія в такому випадку стає джерелом застороги перед страхом, перед потворністю життя, у якому втрачено дух.

Роман Мних зауважує, що практика містики не потребує символіки як своєрідного зв'язку з вищим духовним світом, оскільки містиків не потрібен символ-посередник для злиття з Божеством. Але опис такої практики стає неможливим без символіки, оскільки лише за допомогою символів можна передати, пояснити, виразити містичний досвід [7, 107]. Дослідник виокремлює три напрями у літературознавстві, у межах яких аналізуються та інтерпретуються зв'язки містики з художньою літературою:

- 1) по-перше, це вивчення реально-історичних зв'язків між містикою і поезією, тобто дослідження конкретних впливів містиків та їх творів на того чи іншого автора;
- 2) по-друге, це вивчення самої теорії поетичної творчості як певного містичного акту;
- 3) по-третє, це вивчення тих символів у художній цілісності твору, які є класичними символами для європейської містичної традиції, і тому привносять містичне начало в ідейний смисл твору, на перший погляд не пов'язаного з традиціями містики [7, 107–108].

Своєрідним доповненням до цього поділу є погляд Єжи Качуровського, який вважає, що література є містикою в чотирьох аспектах [9, 73]:

1. Вона є містикою сама в собі. Література ніколи не подає повної інтерпретації. Правда літератури не є правдою логічної думки – це правда символу.
2. Література є містикою з точки зору творчого процесу.
3. Література є містикою з позиції реципієнта.
4. Вона є також містикою в суспільному вимірі. Символічне переживання (літератури) є суб'єктивне, але одночасно й інтерсуб'єктивне – повторюване в різних часах і ситуаціях.

Саме ці два поділи й означення містичної практики будуть застосовуватися у нашому дослідженні. Для цього слід виділити й окреслити параметри містичної літератури.

Ігор Качуровський серед жанрів містичної літератури виділяє три групи [5, 10]:

1. Жанри загальні, спільні для більшості літератур: гімн, молитва, заклинання, прокляти, присяга.

2. Жанри локальні, розповсюджені лише в літературі певного народу або обмежені колом адептів певної релігії. Тут автор називає гебрейський псалом, який перейшов до християнських релігій – і, відповідно, до літератур європейських народів, буддійську джатаку, тамільські пурани, суфійську притчу.

3. Жанри, розповсюджені в літературах різномовних народів, але обмежені певним часом, рамками конкретних історичних періодів. Такими були, на думку І. Качуровського, жанри містичних поем та видінь за доби пізнього Середньовіччя, містерія й міраклі – як середньовічна релігійна драма.

Ірина Бетко констатує, що до рецепції біблійних сюжетів і мотивів українські поети вдавалися переважно у жанрах ліро-епосу, філософської поеми і медитативної лірики. Образно-стильова система, що відповідала цим жанрам, виявляла дві протилежні тенденції: стилізаторську, спрямовану до імітації різноманітних особливостей оригіналу, а також індивідуально-авторську, з якою пов'язане виникнення нових мистецьких якостей не лише в плані форми, але й змісту [1, 74]. Дослідниця називає цілий ряд літературних жанрів, які домінують при розробці біблійних тем. У групі ліро-епічних жанрів особливе місце займає легенда і притча. Ірина Бетко зауважує, що жанровий компонент «легенда» у відповідному контексті вказує на розробку саме сюжетного матеріалу, оскільки чи не кожна біблійна колізія, що має розвинений сюжет, може ідентифікуватися як легенда. Паралельно із жанровим визначенням «легенда» вживалося аж ніяк не жанрове визначення «апокриф». «Оскільки вся апокрифічна колізія тяжіє в жанровому відношенні до легенди, оскільки й кожна канонічна біблійна легенда, потрапляючи у поле зору поета, перетворюється в його мистецькій інтерпретації на своєрідний апокриф, виявляючи тенденцію до нетрадиційної оцінки загальновідомого, патетично неповторного його забарвлення тощо. Адже заради виникнення нової мистецької якості творчий імпульс поета неминуче має вступити у суперечність з канонам, освяченим тисячолітньою традицією, і подолати його» [1, 76].

Близькою до легенди є притча, проте вона, на думку дослідників, розкриває ширші можливості в царині мистецької апеляції до сокровенного смислу певного біблійного сюжету або мотиву.

Ю. Клим'юк зауважує, що притча як жанр має свої особливі модифікації:

1. притча з викладом і тлумаченням, усіма основними характерними для неї рисами;

2. притча без тлумачення (розгорнута метафора, порівняння);

3. притча – повчальний вислів, прислів'я, приказка, афоризм тощо, за якими стояла певна дидактична історія, подія, тобто основна думка притчі без фабульної частини й тлумачення – згорнута притча [6, 73].

В українській літературі притча побутує з часів Київської Русі, однак, на думку І. Бетко, тільки на рубежі XIX – XX століть цей жанр досягає розквіту, а серед причин, що стимулювали цей розквіт, слід назвати не лише підневільний стан національної культури, а насамперед необхідно говорити про невпинний процес інтелектуалізації української поезії, що спирався на всебічний художній аналіз суспільних явищ, їх

філософське осмислення з позицій етико-естетичного ідеалу свого історичного часу у географічного простору [1, 86].

Значно ширші творчі обрії відкриває перед митцем жанр філософської поеми. В українській поезії XIX – початку XX століть філософська поема відігравала першорядну роль як жанр непересічно інтелектуальний, естетичний зміст якого визначала глибина і динаміка думки [11, 107]. Багаті виражальні можливості цього жанру, на думку А. Каспрука, дозволяли порушувати і вирішувати проблеми великого суспільного змісту, відтворювати цілісну картину духовного життя своєї доби в найхарактерніших рисах [4, 137]. За цими ознаками до жанру філософської поеми І. Бетко залічує такі твори на біблійну тематику, як «Марія» Т. Шевченка, «Смерть Каїна» і «Мойсей» І. Франка, «Одержима», «Вавилонський полон», «На руїнах», «Йоганна, жінка Хусова», «На полі крові» Лесі Українки, «Терновий вінок» О. Маковея, «Перший музика» В. Щурата, «Мойсей безумний» М. Голубця.

До складу групи ліричних жанрів входять твори малої поетичної форми. Саме в ліриці рецепція Біблії найбільш яскраво виявляє тенденцію до взаємодії традиційного з новаторським. Біблійний контекст визначає видову приналежність того або того ліричного жанру як медитативно-зображального. Саме до даного різновиду лірики дослідники відносять псалом, молитву, пророцтво, інвективу, філософську медитацію, ліричну сповідь [1, 110].

Ірина Бетко вважає, що молитва як літературний жанр є відгалуженням медитативної лірики. Вона зазнала впливу двох різновидів культурного тексту – сакрального й художнього. Українська поетична молитва генетично пов'язана з жанрами християнської літургії – псалмом, гімном, екстеною. Її жанровий зміст не зводиться до елементарного прохання чи скарги. В центрі уваги поетичної молитви – художнє відображення психологічного процесу сповідальності, досягнення індивідом духовної єдності з Абсолютом [1, 118–119].

Висновки. Символізація – це один із найважливіших засобів художнього осмислення дійсності. «У процесі роботи над твором автор намагається виразити сутність глибини зображуваних явищ дійсності, тих глибин, які заздалегідь недоступні безпосередньому чуттєвому сприйманню і можуть бути охоплені суб'єктом сприйняття тільки упорядковано, через смислову аналогію й через відповідні емоційні переживання» [3, 20]. У цьому контексті виразно простежується зв'язок між символом і містикою, а отже – містикою і літературою. Попри багате розмаїття літературних жанрів, які по-різному репрезентують цей зв'язок (гімн, молитва, заклинання, проклин, присяга; гебрейський псалом, буддійська джатака, тамільські пурани, суфійська притча; містичні поеми та видіння, містерії і міраклі тощо), в українській літературі в рецепції біблійних сюжетів і мотивів у різні періоди домінували жанри ліро-епосу, філософська поема і медитативна лірика.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бетко І. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії XIX – початку XX століття / Ірина Бетко. – Zielona Góra – Kijów, 1999. – 160 с.
2. Біленко Т. Слово і символ: аспекти взаємопов'язань / Тетяна Біленко // Категорія символу та проблеми художньої комунікації: Збірник наукових праць за редакцією Романа Мниха та Нелі Лисенко. – Дрогобич: Коло. – 2004. – С. 81–91.
3. Голобородько К. Теоретичні та лінгвопоетичні аспекти проблеми символу (на матеріалі творчості О. Олеся) / К. Голобородько // Південний архів. Філологічні науки : Збірник наукових праць. Випуск XV. – Херсон: видавництво ХДПУ, 2002. – С. 19–23.

4. Каспрук А. Українська поема кінця XIX – початку XX століття: Ідеї, теми, проблеми жанру / Арсен Каспрук. – К.: Наукова думка, 1973. – 247 с.

5. Качуровський І. Містична функція літератури та українська релігійна поезія / Ігор Качуровський // Хрестоматія української релігійної літератури. – Книга перша: Поезія. – Мюнхен – Лондон, 1988. – С. 9–25.

6. Клим'юк Ю. Жанрові та стильові особливості віршованих притч Івана Франка / Юрій Клим'юк // Українське літературознавство : Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Випуск 48. – Львів, 1987. – С. 72–77.

7. Mnich R. Kategoria symbola i biblijeska symbolika w poezii XX wieku / Roman Mnich. – Lublin: UMCS, 2002. – 258 s.

8. Мовчан В. Містичність поетичного життя / Віра Мовчан // Slovo a kultura. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. – С. 173–175.

9. Набитович І. Проблеми дослідження sacrum-у в літературі / Ігор Набитович // Біблія і культура: Збірник наукових статей. Випуск I. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 71–75.

10. Поліщук Я. Символи і метаморфози (своєрідність християнської символіки в модерній українській поезії перших десятиліть XX століття) / Ярослав Поліщук // Дивослово. – 1997. – № 12. – С. 2–5.

11. Скоць А. Жанрові і стильові особливості філософських поем І. Франка: На матеріалі поем «Смерть Каїна» і «Мойсей» // Українське літературознавство. Випуск 1. – 1966. – С. 103–111.

12. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.

REFERENCES

1. Betko I. Bibliini suzhety i motyvy v ukrainskii poezii XIX – nachatku XX stolittia / Iryna Betko. – Zielona Góra – Kijów, 1999. – 160 s.

2. Bilenko T. Slovo i symbol: aspekty vzaiemopoviazan / Tetiana Bilenko // Kategoria symbolu ta problemy khudozhnoi komunikatsii : Zbirnyk naukovykh prats za redaktsiieiu Romana Mnykha ta Neli Lysenko. – Drohobych: Kolo. – 2004. – С. 81–91.

3. Holoborodko K. Teoretychni ta linhvopoetychni aspekty problemy symbolu (na materialii tvorchosti O. Olesia) / K. Holoborodko // Pivdennyi arkhiv. Filolohichni nauky: Zbirnyk naukovykh prats. Vypusk XV. – Kherson: vydavnytstvo KhDPU, 2002. – С. 19–23.

4. Kaspruk A. Ukrainska poema kintsia XIX – nachatku XX stolittia: Idei, temy, problemy zhanru / Arsen Kaspruk. – К.: Naukova dumka, 1973. – 247 s.

5. Kachurovskiy I. Mistychna funktsiia literatury ta ukrainska relihiina poeziia / Ihor Kachurovskiy // Khrestomatiia ukrainskoi relihiinoi literatury. – Knyha persha: Poeziia. – Miunkhen – London, 1988. – С. 9–25.

6. Klymiuk Yu. Zhanrovi ta stylovi osoblyvosti virshovanykh prytych Ivana Franka / Yurii Klymiuk // Ukrainske literaturoznavstvo : Respublikanskyi mizhvidomchyi naukovyi zbirnyk. Vypusk 48. – Lviv, 1987. – С. 72–77.

7. Mnich R. Kategoria symbola i bibleyskaya symbolika w poezii XX wieku / Roman Mnykh. – Lublin: UMCS, 2002. – 258 s.

8. Movchan V. Mistychnist poetychnoho zhyttia / Vira Movchan // Slovo a kultura. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. – С. 173–175.

9. Nabytovych I. Problemy doslidzhennia sacrum-у v literaturі / Ihor Nabytovych // Bibliia i kultura: Zbirnyk naukovykh statei. Vypusk I. – Chernivtsi: Ruta, 2000. – С. 71–75.

10. Polishchuk Ya. Symvoly i metamorfozy (svoieridnist khrystyianskoi symboliky v modernii ukrainskii poezii pershykh desiatylyt XX stolittia) / Yaroslav Polishchuk // Dyvoslovo. – 1997. – № 12. – С. 2–5.

11. Skots A. Zhanrovi i stylovi osoblyvosti filosofskykh poem I. Franka: Na materialii poem «Smert Kaina» і «Moisei» // Ukrainske literaturoznavstvo. Vypusk 1. – 1966. – С. 103–111.

12. Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk. – К.: Abrys, 2002. – 742 s.

Статтю подано до редакції 28.09.2017 р.